

Про надійність критеріїв генеалогічної класифікації слов'янських мов (методологічні засади курсу історії української мови у вузі)

Питання про вихідні принципи порівняльного аналізу слов'янських мов, враховуючи значні традиційно-історичні та політичні нашарування, є на сьогодні таким, що визначає загальне спрямування і, зрештою, наукову значимість дослідження. Поза філософськими методологічними засадами, які для науковця складаються у систему категорій, що уможливають процес пізнання взагалі, існують положення, що є вихідними у конкретній галузі, при вирішенні конкретної наукової проблеми. Для зіставного аналізу слов'янських мов, як і для встановлення коренів власної мови, й досі актуальними є слова Ф. Енгельса: "...матерія і форми рідної мови стають зрозумілими тільки тоді, коли простежується її виникнення і поступовий розвиток, а це не можливо, коли не приділяти уваги, по-перше, її власним відмерлим формам і, по-друге, спорідненим живим і мертвим мовам (1965: 313-3124). Здавалося б, чітке, основоположне визначення, але для української мови, по-перше, постає питання виділення власних відмерлих форм із давніх писемних пам'яток та відокремлення їх від церковнослов'янзмів та утворень, що були привнесені іномовними переписувачами, а також встановлення вірного фонетичного складу таких форм, що теж є надзвичайно складною справою через неприлаштованість кириличної азбуки до фонетичної структури української мови; по-друге, при визначенні споріднених живих і мертвих мов найбільшої ваги можуть набирати ареальні та політичні чинники, що призводить до загальної нівеляції принципу мовної генетичної близькості.

Дійсно, "вивчаючи матерію і форму рідної мови в її історичному розвитку, не можна розглядати факти відокремлено. Не можна ці факти ані належно зрозуміти, ані з'ясувати, якщо не пов'язати їх з відповідними явищами споріднених мов - російської, білоруської та інших слов'янських мов" (Медведев 1967: 28). До останнього часу таке зіставлення мало вочевидь викривлений характер на користь лише однієї мови - російської (навіть білоруська мова при компаративному аналізі залишалася *persona non grata*). У силу діяння політичних чинників українська мова ще й сьогодні залишається у міцних лаптах російської, витративши протягом усього XIV ст. масу зусиль на те, щоб виборсатись із становища одного з російських діалектів до рівня самостійної мови. При очевидності й закономірності цього статусу нині не слід забувати, що попри його визнання такими видатними зарубіжними вченими, як П. Шафарик. А. Шлейхер. Ф. Міклошич тощо, цей процес поглинув силу часу і енергії провідних українських лінгвістів, яка, можливо, найшла б і більш гідне застосування. О. Огоновський не без гіркої іронії писав, що "довготривале перебування одного народу під владою іншого, що отримав гегемонію, не дає жодного права вважати, що принижена у державі мова підвладного народу є діалектом мови панівної нації" (1880: 11). Таке становище української мови призвело до невинуватої фіксації (зокрема, В. Далем) її прадавніх оригінальних форм як діалектних утворень іншої слов'янської мови, якій ці форми не були генетично властивими (цьому процесу сприяла численна група українізмів у південно-західних російських говорах). Пізніше при компаративному аналізі ці риси стали використовуватися для більшого пов'язування історії української мови з російською, з подальшим небезпечним напрямом вироблення спільної граматичної концепції та зближення мовних структур обох мов, тим

більше, що "на питання структурних принципів мови й мовної політики також було табу в мертві роки животіння під тінню совиних крил" (Шевельов 1990: 6).

Для більшої "науковості" такого зближення було введено два загальні вихідні поняття - "давньоруської (спільноруської) народності" і "давньоруської мови". Обидва термінологічні означення були піддані критиці збоку українських вчених. "Зрештою, - зауважував М. Грушевський, - "общерусской" історії й не може бути, як нема "общерусской" народності" (1992: 174). На думку О. Горбача, у слов'янському глотогенезі поруч з іншими промовама виділено і праруську, "ігноруючи при тому наявні різниці в мові східнослов'янських племен, які мали б були цю праруську мовну спільноту утворювати, та випираючи, в першу чергу, спільні риси" (1993: 27). Проте поняття "давньоруської мови" ("ранньосхіднослов'янської" (Issatchenko 1980: 24)) глибоко увійшло у структуру славістики як науки, а перші обґрунтування можливості її існування поволі обростали баговинням тлумачень і коментарів. Так, О. Потебня вважається то фундатором давньоруської мови, пор.: "Згідно з великим представником російської лінгвістичної науки Потебнею, - писав Шахматов, - ми стоїмо на визнанні спільноруської єдності" (Глушенко 1993: 18); то її противником, напр.: "Отже, згідно з поглядами О. О. Потебні, українська мова за часів Київської Русі вже існувала" (Півторак 1993: 7). Можливо, перше писав О. Потебня як "великий представник російської лінгвістичної думки", а друге - як української. "У передісторичну добу, - зазначає А. Кримський, - мова всіх східних слов'ян була, це річ безсумнівна. Мовою єдиною" (1973: 257). Таке об'єднання повинно було б ґрунтуватися на найбільшому рівні генеалогічної спорідненості між російською, українською та білоруською мовами, що безпосередньо виявилось б у тотожності або близькості всіх мовних рівнів. Однак, з перших спроб наукового зіставлення з'ясувалося, що ці мови багато у чому відмінні. "Три різновиди цієї мови (...) настільки між собою різні, - стверджує М. Максимович, - що їх можна вважати не за три наріччя, а за три особливі однорідні мови (...) навіть з більшим правом, ніж мову польську, сербську, словацьку (тобто, мови двох різних підгруп за традиційною класифікацією. - О. Ц.); бо ці останні більш схожі між собою (!-О. Ц.), ніж південноруська з великоруською і навіть з білоруською" (1880: 398-399). "Малоруське наріччя, - пише М. Костомаров, - до такої міри віддалене від великоруського, що навчальна книга, написана найвдалішим складом (...) буде незрозуміла і чужа малорусові» (1994: 345). Особливо цікаво виглядає у цьому питанні позиція російського великодержавного історика М. Погодіна. Ось якою її побачив А. Кримський: "Історик Погодін при всьому своєму бажанні єднати українську народність з великоруською, відкрито признавався, що малоруське і великоруське наріччя різняться між собою більше, ніж між іншими слов'янськими наріччями і навіть відмовлявся вірити (виділено нами. - О. Ц.), що вони належать до "одного роду" (1973а :25). Спільні українсько-російські паралелі, звичайно, можна провести, бо російська мова, зазначає М. Малиновський у листі до Ф. Міклошича, "є також слов'янською мовою, то не тільки руська (українська. - О. Ц.), але й будь-яка інша слов'янська мова, і польська більше ніж руська (виділено нами. - О. Ц.) має з нею багато спільного..." (ЛУСФМ 1993: 265). Цей факт відзначався й тими зарубіжними славістами, які були добре ознайомленими з українською граматикую, зокрема, В. Груби говорить, що між польською і чеською мовою, особливо, якщо взяти до уваги перехідні діалекти, існує такий рівень близькості, що ми ці дві мови могли б вважати за одну (хоча до останнього часу ніхто надто не наполягав на існуванні чесько-польської прамови. -

О. Ц.), але “значно більші відмінності існують між велико- і малоруською мовами...” (1904:3).

Зараз факт штучного зближення української і російської мов є цілком очевидним. Розуміння цього жевріло в українській славистиці від самого її зародження, а у 20-х роках нашого століття такий підхід став в українському мовознавстві домінуючим, зокрема, Є. Тимченко назвав праруську мову “мовним міфом” (1924:9). Дещо пізніше І. Огієнко зазначив: “Три східнослов'янські мови (...) зростали незалежно одна від одної, як мови самостійні, і т. зв. “праруської” спільної мови ніколи не було”(1995:49).

На сьогодні слов'янські мови ближчі між собою, ніж, наприклад, основні діалекти німецької мови (Горбач 1993:8), тому при визначенні споріднюючих, маркуючих щодо інших слов'янських мов рис, слід зважати не на близькі властивості, а на майже тотожні (або на ті, що можуть бути реконструйовані як такі). Порівняння повинно бути проведено і доведено на всіх без винятку мовних рівнях. Лінгвістичні параметри повинні бути підкріплені екстралінгвістичними аргументами. “Підводячи підсумок, - наполягає С. Смаль-Стоцький, - потрібно ясно сказати, що між українською і російською мовами не може бути встановлений більший рівень спорідненості, ніж між іншими слов'янськими мовами, особливо, якщо зважити на те, що ці дві мовні області мають набагато довшу контактну лінію, а також, що більшість українців знаходяться під російським пануванням, під впливом російської мови у школі, церкви і часто у повсякденному житті, що, зрештою, у XVII-XVIII столітті українська мова при своєму становленні як писемної і літературної мови підпала структурному впливу російської писемної мови” (1913:480).

Однак, у “радянський” час давньоруська мова знову зайняла почесне місце праматері в “сім'ї братніх мов”. “На базі праслов'янських слів та значень, - пише В. Німчук, - відбувся розвиток специфічних елементів, котрі разом із особливостями інших рівнів системи чітко окреслили давньоруську мову як лінгвофеномен в ареалі Славії» (1992:353). Але вся справа у тому, що, будучи реальним фактом. тобто зафіксованою писемно і тому особливо привабливою для дослідження, давньоруська мова не була живою, йдеться лише про лінгвістичний контамінат церковнослов'янської мови із давньоукраїнськими, давньобілоруськими і давньоросійськими безсистемними вкрапленнями. Саме тому на сьогодні майже неможлива діалектна стратифікація пам'яток давньоруської мови (Німчук 1992:353), і не лише виділення рис, властивих українським діалектам, але й взагалі відокремлення давніх українських рис від російських та білоруських.

До останнього часу на Україні говорили про дві незалежні писемні мови Київської Русі: давньоруську та церковнослов'янську, “давньоруська писемна мова виступала принаймні в двох “іпостасях”. З одного боку, це була перенесена в Київську Русь старослов'янська мова (за походженням староболгарська, тобто південнослов'янська), з другого - руська, тобто та сама старослов'янська, насичена східнослов'янськими (...) елементами” (Русанівський 1993: 3). Виходить, що давньоруська мова дійсно “лінгвофеномен в ареалі Славії”, бо “якщо з цієї точки зору, - стверджує В. Живов, - розглядати літописи, виходить, що в них чергуються дві літературні мови, що не має паралелі у пам'ятниках даного типу ні в одній культурі” (IX МСС 1986: 54). Фактом залишається те, що встановити межу між церковнослов'янською і давньоруською мовою у

писемних забутках доби Київської Русі практично неможливо, тим більш, відділити одну мову від іншої створивши для кожної з них окремих словник. Східнослов'янські елементи трапляються як у першій "іпостасі" давньоруської мови, так і у іншій, а мова все ж була єдиною. Через це І. Срезневським фактично створено, як і можна було передбачити, словник єдиної мови - "древнерусского языка", хоча, відчуваючи східнослов'янські домішки, вчений пропонував для своєї праці і інші назви, пор.: "Словарь народного и церковного языка", "Словарь книжного и народного языка по древним памятникам русского письма". Перед І. Срезневським постало питання, вирішення якого "представлялось наиболее затруднительным" і полягало у "систематизації, тобто у виділенні з усього величезного словникового матеріалу, який належав не тільки до руської, давньоруської і церковнослов'янської але й до інших слов'янських мов, того, що являло собою виключно мову Руського народу до XIV-XV ст." (Срезневський 1893: V). За словами автора, "таке виділення є настільки ж неможливим, як і неможливо нашу теперішню російську мову (Русский языкъ). яка використовується у розмові, книгах, дипломатичних паперах, відділити від простонародної російської мови" (1893: V). Отже, на нашу думку, мають рацію ті вчені, що стверджують наявність у добу Київської Русі єдиної (Церковнослов'янської за походженням) літературної і писемної мови, насиченої елементами української, білоруської та російської мов, що вже закінчували давню фазу свого самостійного розвитку Еволюція писемної мови, зокрема на Україні, має свою окрему історію, яка повинна була б вивчатися окремо від розвитку живої української мови у всьому багатстві її діалектних різновидів.

Факт визнання особливої давньоруської не тільки писемної, але й живої народної мови (як і найбільшої близькості давньоруських діалектів) веде до значної методологічної помилки. Українська, білоруська та російська мови, відтворюючи найгірші традиції російської лінгвістичної школи XIX ст., продовжують виступати як діалектики однієї мови, тільки тепер не "всеросійської", а давньоруської, що власне не вносить нічого нового у схему лінгвістично-генетичного аналізу, бо найбільш важливим все одно залишається принцип визнання найбільшого рівня спорідненості саме між цими трьома слов'янськими мовами.

При визначенні "східнослов'янської мовної єдності", як і при виділенні західної і південної слов'янських підгруп, висновки робилися виключно на фонетичному матеріалі (ВПВСМ 1966: 12). "Основоположне значення фонетичних перетворень (...), - стверджує Г. Півторак, - дає нам підстави (...) обмежитись лише історико-фонетичними свідченнями (1988: 28). На думку Ю. Шевельова, фонетика має ту перевагу, що вона оперує найменшою кількістю складових елементів, у випадку слов'янських мов кількість фонем не перевищує 50, "відповідно фонетичні елементи найлегше піддаються облікові і підрахункові і забезпечують найточніші висліди" (1994: 9). Однак, відомо, що у випадку із слов'янськими мовами йдеться не просто про п'ятдесятиелементний фонемний набір, а про ряд маркуючих фонетичних процесів, довільно вибраних із значно більшого числа різноманітних фонетичних комбінацій. Крім того, виділення слов'янських підгруп виключно на фонетичному матеріалі ступає у протиріччя із загальними принципами генеалогічного і типологічного розподілу, адже традиційно, починаючи з класичного періоду, мови диференціюються не тільки за фонетичними, але й за граматичними (переважно морфологічними) ознаками. Напрошується питання: чи не зумовлене надання

найбільшої ваги фонетичним властивостям тим, що спорідненість у середині, зокрема, східнослов'янської мовної групи на лексичному і граматичному матеріалі взагалі не можливо довести?

Розширення фактологічної основи порівняльно-історичних студій за рахунок використання лексичного матеріалу, вважає Т. Черниш, має не лише методологічну значимість, а й спричинить певний переворот та перебудову теоретичних моделей розвитку споріднених мов (1994: 55). На думку О. Трубачова, поширення слова на конкретній обмеженій території має вирішальне значення для етимології (1995:25), ця позиція вченого знайшла своє втілення у моделі створення "Этимологического словаря славянских языков", який і повинен, за задумом авторів, дати відповідь на питання, як "прослов'янський лексичний фонд об'єднує, а також як він роз'єднує слов'янські мови з їх історичним членуванням на три групи" (ЭССЯ 1974: 4). За словами С. Семчинського, діалектні відмінності, зокрема, у мові слов'янських племен, що заселяли Балкани, були більш виражені у лексиці, ніж у інших внутрішньомовних системах (ІХМСС 1986: 24). Стосовно компаративного аналізу на інших мовних рівнях слід зазначити, що й сьогодні історія слов'янського словотвору залишається майже нерозробленою (Дыбо 1987: 12). Коли порівняння слов'янських мов, пише С. Смаль-Стоцький, поповнити за рахунок області словотвору, змін у значенні слів і поширити на синтаксис, то можна здобути нові важливі аргументи для оцінки взаємозв'язків між слов'янськими мовами (1913: 477). Аналогічно вважає О. Карпенко, виділяючи синтаксичний та морфологічний рівні як такі, що дають найбільш вдачаний матеріал для типології (ІХМСС 1986: 82).

Задамося ще одним питанням: чи дає нам сьогодні фонетика остаточну чітку відповідь на питання слов'янського генеалогічного розподілу? Виявляється, що ні, бо за фонетичними властивостями "чіткого розподілу слов'янських мов на три групи немає: надто багато спільних рис єднає східних слов'ян з південними на протигагу західним, то західних з південними, то східних із західними" (ІУМ 1979. 14).

"Ще й сьогодні після появи капітальної енциклопедії слов'янознавства "История славянской филологии" В. Ягича (1910) пише і Свенціцький, - ми часто відчуваємо брак не однієї глави той історії як сукупної цілості" (ЛУСФМ 1993: 31). Ці слова не втратили свою актуальність й тепер.

Чи означає це все, що фонетика взагалі не може дати фактів, здатних прояснити питання слов'янської мовної дистрибуції? Звичайно, ні. Тільки, по-перше, потрібно більш уважно підійти до визначення вагомості того чи іншого фонетичного фактору, з'ясувати природу явища й хронологію. Слов'янські народності поступово склалися із різних за походженням (як слов'янських, так і не слов'янських) етнічних компонентів. Відповідно, змішуванню підлягали і артикуляційні системи, при такому перетині перевага надавалася тим рисам, що "легше засвоювалися і вимагали меншої напруги" (Бодуэн де Куртенэ 1963: 364). Однак деформації та змінам підлягали лише ті фонетичні особливості, які дозволяла широта артикуляції мови панівного етносу, наприклад, надзвичайно легко відбувалися різноманітні спрощення фонемного складу слів (зміни в групах приголосних [di], [ti] тощо), однак поруч з такими рисами на їх тлі виразніше виступали ті, що належали до основних артикуляційних особливостей і були надзвичайно стійкими до будь-яких змін. По-друге, існує можливість появи фонетичних змін, так би мовити,

нефонетичного характеру, тобто таких, що не могли виникнути у межах існуючої фонемної системи, їх причина - у діянні залишкових фонетичних закономірностей мови поглинутого мовою - переможницею етносу.

Слід визнати також факт існування різних хронологічних етапів генеалогічної спорідненості, що виявляються при вивченні історії кожної слов'янської мови окремо.

Література.

Бодуэн де Куртенэ И. А. О смешанном характере всех языков // Избранные труды по общему языкознанию. - М.: Изд-во АН СССР, 1963. - С. 362-372.

ВПВМСМ - Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. - К.: Наук. думка, 1966.

Глуценко В. А. Період східнослов'янської мовної єдності в працях О. О. Шахматова // Мовознавство. - 1993. - № 2. - С. 18-25.

Горбач О. Генеза української мови та її становище серед інших слов'янських // Зібранні статті: У III т. - Мюнхен, 1993. - Т. III. - С. 5-30.

Hruby V. Prakticka rukojet' srovnacni jazykuv slovanskych. - Praha: V komisi u L. Kobera, 1904.

Грушевський М. Звичайна схема "русскої" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства / Винар Л. Силуети епох. - Дрогобич: Відродження, 1992. - С. 168-175.

IX МСС - IX Международный съезд славистов. Материалы дискуссии. Языкознание. - К.: Наук. думка, 1986.

Дыбо В. А. Книга Хенрика Бирнбаума и современные проблемы праязыковой реконструкции // Бирнбаум Х. Праславянский язык. Достижения и проблемы в его реконструкции. - М.: Прогресс, 1987. - С. 5-16.

Енгельс Ф. Анти-Дюринг // Маркс К., Энгельс Ф. Твори. - К.: Політвидав України, 1965. - Т. 20.

ЭССЯ - Этимологический словарь славянских языков. - М.: Наука, 1974. - Вып. 1.

Issatchenko A. V. Geschichte der Russischen Sprache. 1. Von den Anfängen bis zum Ende den 17. Jahrhundert. - Heidelberg: Winter, 1980.

ГУМ - Історія української мови. Фонетика. - К.: Наук. думка, 1979.

Костомаров М. І. Українофільство // Слов'янська міфологія. Вибр. ст. з фольклористики й літературознавства. - К.: Либідь, 1994. - С. 338-349.

Кримський А. Ю. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася // Твори: У 5 т. - К.: Наук. думка. 1973. - С. 252-282.

ЛУСФМ - Листування українських славістів з Францем Міклошичем. - К.: Наук. думка, 1993.

Максимович М. А. Критико-историческое исследование о русском языке // Собр. сочинений. – Спб, 1880. - Т. III.

Медведев Ф. П. Історична граматика української мови. - Харків: Вид-во Харківськ. ун-ту, 1995.

Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. - К.: Наук. думка, 1992.

Огієнко І. Історія української літературної мови. - К.: Либідь, 1995.

Ogonowski E. Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache. – Lemberg, 1880.

Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. - К.: Наук. думка, 1988.

Півторак Г. П. Діалектна ситуація в Київській Русі // Мовознавство. - 1993. - № 2. - С. 6-13.

Русанівський В. М. Давньоруська мова: міф чи реальність? // Мовознавство. - 1993. - № 2. - С. 3-6.

Smal-Slockyj S., Gartner I. Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache. – Wien, 1913.

Срезневский И. И. Материалы для Словаря древнерусского языка: В 3 т. - Спб, 1893. - I. I.

Тимченко Є. Курс історії українського языка. Вступ і фонетика. - К.-Харків, 1930.

Трубачев О. Н. Лингвистическая география и этимологические исследования // Вопросы языкознания. - 1959. - № 1. - С. 16-33.

Черниш Т. О. До проблеми дослідження лексичних взаємозв'язків слов'янських мов // Мовознавство. – 1994. – № 6. – С. 53-60.

Шевельов Ю. У затінку совиных крил // Україна. - 1990. - № 42. - С. 4-6.

Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова? Дві статті про постановня української мови. - К.: Academia, 1994.